

KURUMSAL YAPI VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

Dr .M. Faysal GÖKALP*

Dr. Ercan BALDEMİR**

Özet

Kurumlar, belirsizliği azaltıp işlem maliyeti üzerinde etkili olarak, iktisadi faaliyetleri üretken alanlara yönlendirerek ve güveni sağlayıp işbirliğini geliştirerek ülke ekonomilerinin performansı üzerinde etkili olurlar. Çalışmada, kurumsal yapı ve ekonomik büyüme ilişkisi Kümeleme Analizi ve Panel Veri analizi yapılarak araştırılmıştır. Kümeleme Analizi sonuçlarına göre ülkeler dört gruba ayrılmış, Türkiye hiç bir AB üyesi ülkenin bulunmadığı 4. grupta yer almıştır. Panel Veri Analizi ile kurumsal faktörlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin ülke grupları itibariyle farklı olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kurum, kurumsal yapı, ekonomik büyüme,

Abstract

Institutions have an effect on the performance of economies through influencing operation costs by decreasing uncertainty, directing economic activities towards productive fields, and improving cooperation by ensuring confidence. In this study, the relation between institutional structure and economic growth has been examined by means of Clustering Analysis and Panel Data Analysis, and as a result, it has been concluded that the effects of institutional factors on economic growth vary differently across country groups.

Keywords: Institutions, institutional structure, economic growth

Giriş:

İnsanlık tarihinin belki de en büyük bulmacası, tarihsel değişimin izlediği birbirinden çok farklı yolları açıklamaktır. Toplumlar nasıl da bu kadar birbirlerinden farklı olabilmişlerdir. Ne de olsa hepimizin ataları avcı-toplayıcı topluluklardır. Standart uluslararası iktisat teorisi açısından bu fark daha da şaşırtıcıdır. Bu kuram, birbirlerine mal, hizmet ve üretim faktörü alıp-satan ekonomilerin zamanla birbirlerine yakınlaşacağını öngörür. Birbirleriyle ticaret yapan önde gelen sanayileşmiş ülkelerin bir ölçüde yakınlaştığı ve benzeştiği görülmesine rağmen, uygarlık tarihinin belki de en ağır basan özelliği, birbirinden çok farklı etnik, dini, kültürel, siyasi, ve ekonomik

* Yrd.Doç.Dr., Muğla Ün. İİBF İktisat Bölümü.

** Yrd.Doç.Dr., Muğla Ün. İİBF İşletme Bölümü.

toplumlar olarak evrimleştiğimiz gerçeğidir. Konu ile ilgili çalışmalar temelde coğrafi yapı (iklim koşulları ve doğal kaynak donanımı), uluslararası ekonomilere entegrasyon derecesi ve ulusların kurumsal yapı farklılıklarına dayalı olarak başlıca üç yaklaşım etrafında yoğunlaşmıştır.

Coğrafi yapı farklılığı ve uluslararası ekonomilere entegrasyon derecesinin ülke ekonomileri üzerindeki etkileri yadsınamaz. Ancak, aynı coğrafi yapı ve entegrasyon derecesine sahip ekonomilerin farklı gelişmişlik seviyesinde olmaları, bu iki faktörün soruna tatmin edici bir cevap getirmediği şeklinde yorumlanmaktadır. Üçüncü yaklaşım ise, kurumsal yapı farklılığıdır.

Çalışmada, kurumların ekonomik performans üzerindeki etkileri araştırılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede, kurum kavramı ve kurumlar ile ekonomik performans arasındaki ilişki incelendikten sonra, uluslararası kurumsal yapı farklılıklarını belirleyebilmek için Kümeleme Analizi yapılmıştır. Kümeleme analizi sonucunda benzer kurumsal yapıya sahip ülkelerde kurumların ekonomik performans üzerindeki etkilerinin anlaşılabilmesi için Panel Veri Analizi uygulanmıştır.

1. Kurum Kavramı

Kurumlar, bir toplumda oynanan oyunun kurallarıdır. İnsanlar arasındaki etkileşimi biçimlendiren, insanların getirdiği kısıtlamalardır¹. Wesley C. Mitchel kurumu, “yaygın kabul gören, iyi düzeyde standartlaştırılmış sosyal alışkanlıklar”, W. Hamilton ise, “sürekliliği olan düşünce ve eylem tarzı” olarak tanımlamaktadır². Kurumlar, özellikleri itibarıyla insan davranışlarına düzenlilik ve tekrarlanabilirlik kazandırır. Kanunlar şeklinde yazılı(formel) olabileceği gibi, teamüller ve davranış biçimleri şeklinde(informel) de olabilirler.

Kurumcu hipoteze göre, bazı toplumlar üretimi, yatırımı, istikrarı, yenilik yapmayı, güveni ve beşeri sermayeyi geliştirmeyi sağlayan iyi kurumlara sahiptirler. İyi kurumların sahip oldukları üç temel özellik vardır³. İlki, bireylerin çalışmalarının(başarılarının) sonucundan(ürününden) yararlanma ve bundan gelir elde edebilme haklarını ifade eden mülkiyet hakkının güvence altına alınmış olmasıdır. Mülkiyet hakkı kısaca, bireylerin kaynakları kullanma hakları anlamına gelmektedir. Mülkiyet haklarının tanımlanması ve korunması konusunda temel yükümlülük kamu otoritesi, yani devlete aittir. Fakat sadece devletin yasalar koyması yeterli değildir. Bu yasaların alışkanlıklar, gelenek ve görenekler, görgü kuralları, toplumdan dışlanma baskısı gibi faktörler tarafından desteklenmesi ve sağlıklı bir biçimde

¹ Douglas C. North, Kurumlar Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans, Sabancı Ün. Yay., İstanbul, 2002, s.8.

² Ömer Demir, Kurumcu İktisat, Vadi Yayınları, Ankara, 1996, s.174.

³ Daron Acemoğlu, Root Causes, Finance and Developments, June-2003, s.27.

uygulanmasının, yani meşruiyet kazanmalarının sağlanması gerekmektedir⁴. Devletin mülkiyet hakkının gereklerini yerine getirmek için taraflara gerekli baskıyı uygulama gücüne sahip olduğu yerlerde işlem maliyetleri düşecek, böylece bireylerin iktisadi etkinlikleri hız kazanacaktır.

Toplumun elit kesimini oluşturan politikacıların ve diğer seçkin grupların toplumun gelirleri, yatırımları ve diğer faaliyetlerini kendi çıkarları doğrultusunda ele geçirmelerinin(maddi güç ve iktidarın yoğunlaşmasının) önlenmesi ikinci özelliktir. Beşeri sermayenin yenilik yapma, çalışma disiplinine sahip olma, güven, eğitim ve uzmanlığa saygı, tüketimde rasyonellik özelliklerine sahip olacak şekilde geliştirilmesi ve gelir getirici aktivitelere yönelme istikrarına sahip olması da iyi kurumların üçüncü özelliğidir.

Bu kurumsal özellikler geçmişte olduğu gibi günümüzde de toplumların önemli bir kısmında bulunmamaktadır. Bazı toplumlarda hukuk kuralları bireyler arasında ayırım gözetmekte, nüfusun büyük çoğunluğu için mülkiyet hakları geçerli olamamakta, seçkinler sınırsız ekonomik ve siyasi güce sahip olmakta, vatandaşların ancak şanslı olan bir kısmı nitelikli eğitim, kredi ve üretim fırsatlarından yararlanabilmektedir.

2. Kurumların Fonksiyonları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

Kurumlar hem üretkenlik artışına hem de azalışına yol açan unsurlardan oluşan yamalı bir bohçadır. Daima iki türlü faaliyet için de fırsat üretirler. Başarılı ekonomilerde kurumlar kuruluşları üretken faaliyetlerde bulunmaya teşvik eder. Az gelişmiş ekonomilerde ise, kurumsal kalitesizliğin bir sonucu olarak, siyasal ve ekonomik girişimcilerin önündeki fırsatlar karışıktır. Bu ülkelerdeki kurumlar ağırlıklı olarak üretim faaliyetleri yerine yeniden dağıtım faaliyetlerini geliştiren, rekabetçi koşullar yerine tekeller yaratan, fırsatları geliştirmek yerine onları kısıtlayan niteliktedir. Bu kurumlar nadiren üretkenliği artıracak yatırımlara yol açarlar.

Kurumlar ve ekonomik büyüme üzerindeki çalışmaların çoğu, belli bir kurumlar setinin, yani mülkiyet haklarını koruyan ve sözleşmelerin işlemlerini sağlayan kurumların önemi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunları *piyasa-yaratıcı* kurumlar olarak adlandırabiliriz. Bunların yokluğunda piyasalar ya var olmaz ya da uygun işlemez. Fakat uzun dönemli ekonomik kalkınma yatırımlardaki ve girişimcilikteki bir genişlemeden daha fazlasını gerektirir. Büyüme seyrinin sürdürülebilmesi, şoklara karşı esneklik sağlanması ve bu şoklar karşısında sosyal olarak kabul edilebilir bir yük paylaşımını kolaylaştırmak için bunların yanı sıra, diğer üç tip kurumun inşası için çaba gereklidir. Bu kurumlar şunlardır:

---

⁴ A. Alchian, Mülkiyet Hakları İktisadına Giriş, Devlet rekabet Mülkiyet ve İktisat içinde, Ed. Ö.Demir, Değişim yay., Adapazarı, 2000, s. 1999.

Piyasa Düzenleyici Kurumlar: Bireysel davranışlar en etkin ortak sonuçlara götürmezse, kurumlar bireylere tanınan tercih setini kısıtlayarak daha etkin sonuçların ortaya çıkmasını kolaylaştırabilirler. Kural yaratmak, ihlal edilip edilmediğini belirlemek ve ediliyorsa bunu maliyetli kılmak (ceza vermek) kurumların oynadığı önemli bir roldür.Yani, dışsallıklar, ölçek ekonomileri, aksak rekabet ile ilgilenen kurumlar. Telekomünikasyon, ulaştırma ve finansal hizmetlerdeki düzenleyici organlar bu kurumlara örnek olarak verilebilir.

Piyasa İstikrarını Sağlayıcı Kurumlar: Kurumların toplumda oynadıkları belki de en önemli rol, ekonomik birimler arasındaki etkileşim için istikrarlı (ama ille de etkin olması gerekmeyen) bir yapı kurarak belirsizliği azaltmaktır⁵. Düşük enflasyonu sağlayan, makroekonomik istikrarsızlığı minimize eden ve finansal krizleri önleyen merkez bankaları, döviz kuru rejimleri ve bütçesel ve mali kurallar bunlara örnek olarak verilebilir.

Piyasayı Meşrulaştırıcı Kurumlar: Kurumlar, risk paylaşma mekanizması olarak da görülebilirler. Genellikle, gündelik işlemlere belirsizliği azaltan ve birey ve grupların elverişli mübadeleler setini genişletmelerine olanak tanıyan bir yapı kazandırır. Daha özeldir ise, bazı kurumlar bir grubun üyeleri arasında riski paylaşmak amacı ile kurulur. Yani, sosyal koruma ve sigorta sağlayan, yeniden dağıtımı düzenleyen ve çatışmaları yöneten kurumlar. Emeklilik sistemleri, işsizlik sigortası projeleri ve diğer sosyal fonlar bu kurumların örnekleri arasında yer alır.

Ekonomik faaliyetin üzerine inşa edileceği formel ve informel kurallardan ibaret bir hukuk olan kurumlar, değişim ve dönüşüm maliyetleri üzerindeki etkileri aracılığıyla ekonominin performansını etkiler. İşlem maliyetleri toplam üretim maliyetlerinin bir bölümünü oluşturduğu için geleneksel üretim ilişkisi içerisinde tanımlanabilir. Toplam üretim maliyeti hem malın fiziksel özelliklerini değiştirmek(boyut, ağırlık, renk, yer, kimyasal kompozisyon .vb) hem de işlem ve mülkiyet haklarını tanımlamak, korumak ve uygulamak(kullanmak hakkı, kullanımdan gelir sağlamak, dışlamak ve mübadele yapmak) için gerekli girdileri içerir⁶. İşlem maliyeti, mübadele edilen unsurun değerli özelliklerini ölçmenin bedeli ile hakları korumanın, anlaşmaları yürürlüğe koymanın ve denetlemenin bedelidir. İşlem maliyetleri;

- Sözleşmelerin yapılması sırasında,
- Sözleşme kurallarına sadık kalıp kalmadıklarını görmek için sözleşmeye taraf olanların izlenmesi gerektiği durumlarda,
- Sözleşmenin uygulanması ve tarafların sözleşme yükümlülüklerini yerine getirmede başarısız oldukları zaman, ortaya çıkan zararın tazmin edilmesi gerektiğinde,

---

⁵ Douglas C. North, a.g.e., s.13.

⁶ Douglas North, a.g.e., s.13-41.

- Üçüncü bir kişinin saldırısına karşı, mülkiyet haklarının korunması gerektiği zaman, ortaya çıkmaktadır.

Fiziksel olarak girdilerin çıktı biçimine dönüştürülebilmesi için gerekli olan toprak, emek, sermaye ve girişim yeteneğinin maliyetine dönüşüm maliyetleri, mülkiyet haklarının bir kişiden diğerine aktarılması için gerekli olan toprak, emek, sermaye ve girişim yeteneğinin maliyetlerine ise işlem maliyetleri denmektedir⁷.

Temel olarak işlem maliyetleri tam bilginin olmaması ve bilgi edinmenin bir maliyetinin olmasından kaynaklanmaktadır. Bütün iktisadi birimler için tam bilgi söz konusu ise, işlem maliyeti adı altında ek bir maliyet ortaya çıkmayacaktır⁸. Ancak, mübadeleye katılan taraflar arasında bilgi düzeyi eşit değil asimetriktir⁹. Kurumlar, işlem maliyetlerini ve böylelikle üretim olanakları eğrisini etkileyebildiği ölçüde büyümeyi etkileyebilmektedirler.¹⁰

Uzun bir zamana yayılan ve çok sayıda değişken özelliğe sahip olan modern ekonomilerde mübadeleler güvenilirliğin varlığını gerekli kılmaktadır. Ekonomik işlemlerin gerçekleşmesi için gerekli olan güvenin varlığı toplumsal, siyasal ve ekonomik kurumların varlığına bağlıdır.

Kurumsal çerçeve, az gelişmiş ekonomilerde işlem maliyetlerin yüksek olmasına yol açmakla kalmaz, mülkiyet haklarının güvence altına alınmamış olmasından dolayı, çok az sabit sermaye içeren ve uzun dönemli anlaşmalar gerektirmeyen teknolojilerin kullanılmasına, dolayısıyla işletmelerin, devlet tarafından kurulan ve desteklenenler hariç, küçük ölçekli ve yüksek maliyetli olmasına neden olur. Bu durumda, en karlı şirketler ticaretle veya yeniden dağıtımaya yönelik faaliyetlerle veya karaborsayla uğraşanlar olacaktır.

Ülkelerin istikrarlı bir büyüme gerçekleştirebilmesi için ihtiyaç duydukları temel kurumlar, mülkiyet haklarının korunması, etkin bürokrasi, yolsuzluğun önlenmesi ve politik özgürlükler olarak sıralanmaktadır.

İyi kurumlar, geliri hangi düzeye kadar arttırabilir? Konu ile ilgili hesaplamalar, kurum kalitesindeki bir artışın kişi başına gelirden büyük bir artış

⁷ D.C.North-J.J. Wallis, Integrating Institutional Change and Technical Change in Economic History: A Transaction Cost Approach, JITE, 150(4), 1994, ss.609-624.

⁸ Ömer Demir, a.g.e., s.217.

⁹ Geniş bilgi için bkz., George A. Akerlof, Limonlar İçin Piyasa: Kalite Belirsizliği ve Piyasa Mekanizması, *Devlet Rekabet Mülkiyet ve Piyasa* içinde, Ed. Ö.Demir, Adapazarı, 2000, ss.229-248.

¹⁰ Bkz. D.C.North (2002), Wallis ve North (1986) işlem maliyetlerinin önemini avukatların, muhasebecilerin, yöneticilerin vb. gelirlerinin yanı sıra bankacılık, sigorta ve ticaret aktivitelerini toplayarak ölçmektedir. Yazarlar, toplam ABD hasılasının yaklaşık %45'inin bu aktivitelere adanmış olduğunu ortaya koymuşlardır ki bu oran bir yüzyıl öncesinde %25 idi. Açıkta ki hizmetlerin öneminin artması işlem maliyetlerini azaltma çabalarını yansıtmaktadır.

yaratabileceğini göstermektedir. Örneğin, istatistiksel olarak, Bolivya ve Kore’de ölçülen kurum kalitesi arasındaki farklılık 6.4 kat farka eşittir. Bir başka deyişle, eğer Bolivya kendi kurumlarının kalitesini Kore’nin seviyesine çekerse GSYİH’sı şimdiki 2700 \$ seviyesinden 18000 dolara yakın bir seviyeye çıkardı. Bunun, kabaca, iki ülke arasındaki gelir farkına eşit olması tesadüf değildir¹¹.

3. Literatür Araştırması

Kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini açıklamaya çalışan çalışmaların önemli bir kısmı, sürdürülebilir büyüme için kurumsal kalitenin önemine değinmiş ve kurumlar ile büyüme arasında pozitif bulguların varlığını ortaya koymuştur. North ve Thomas¹², mülkiyet haklarının korunmasındaki eksikliklerin, ekonomik büyümenin temel belirleyicisi olan fiziki ve beşeri sermaye yatırımlarını engellediğini ileri sürmüşlerdir. Aynı şekilde Knack ve Keefer¹³, Hall ve Jones¹⁴ mülkiyet hakları ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki olduğuna dair bulgulara ulaşmışlardır. Bir dizi önemli çalışmayla kurumlar ve büyüme ilişkisini araştıran D.Acemoğlu da¹⁵, kurumsal kalitenin büyümeyi olumlu yönde etkilediği, makroekonomik istikrarsızlık ve krizleri engelleyici etkilerinin bulunduğu sonucuna ulaşmıştır.

Diğer taraftan, Knack¹⁶ ve Tang¹⁷ v.d., mülkiyet hakları kurumlarının bulunduğu ekonomilerin sadece doğal kaynakların etkin

¹¹ Dani Rodrik-A. Subramanian, The Primacy of Institutions, Finance and Development, June-2003, ss.31-34.

¹² D.C.North-R.P.Thomas, The Rise of the Western World: A New Economic History, Cambridge University Press, Cambridge, 1973’den aktaran H.Bloch-S.Hak Kan Tang, Deep determinants of Economic Growth:Institutions Geography and Economic growth, progress in Development Studies, 4,3, 2004, s.246.

¹³ S.Knack-P.Keefer, Institutions and Economic Performance:Cross-Country Test Using Alternative Measures, Economics and politics, 7, 1995, ss.207-227.

¹⁴ R.E.Hall-C.I.Jones, Why Do Some Country produce So Much More Output Per Worker than Others?, Quarterly Journal of Economics, 114(1),1999, ss.83-116.

¹⁵ D.Acemoğlu-S.Johnson-J.A.Robinson, Colonial Origins of Comparative Development:An Amprical Investigation, American Economic Review, 91, 2001, ss.1369-1401; D.Acemoğlu-S.Johnson-J.A.Robinson, Reversal of Fortune:Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution, Quarterly Journal of Economics, 117(4), 2002, ss.1231-1294. D.Acemoğlu-S.Johnson-J.Robinson ve Y.Thaicharoen, Institutional Causes Macroeconomic Symptoms:Volatility Crises and Growth, Journal of Monetary Economics, 50, ss.49-123.

¹⁶ S.Knack, Institutions and economic Performance;Property Rights and Contract Enforcement, www.iris.umd.edu/NEWS/conferences/conflb.html, 2002.

¹⁷ S.H.K.Tang-N.Groenewold ve C.K.Y.Leung, Institutions Technological Change and Macroeconomic Volatility Crises and Growth: A Robust Causation, www.cuhk.edu.hk/eco/staff/hktang/personal.htm, 2003.

kullanımını sağlamakla değil, aynı zamanda yenilikleri ve teknik gelişmeyi de destekleyerek yoksulluğun azalması, makro ekonomik istikrarsızlıkların önlenmesi ve ekonomik büyümenin artmasını sağladıkları sonucuna ulaşmışlardır.

D.Rodrik¹⁸'de, birçok Sahra-altı Afrika ülkesini kapsayan çalışmasında kurumların istikrar sağlayıcı ve yasallaştırıcı fonksiyonlarına ilişkin bazı bulgular sunmaktadır. Buna göre, 1973 yılından önce 15'ten fazla ülke yılda %2,5'in üzerinde büyüme kaydetmiştir. Fakat zayıf yerel kurumları nedeniyle çok azı 1970'lerdeki petrol fiyatlarındaki artışlara ve diğer makroekonomik şoklara karşı koyabilmiş ve böylelikle izleyen dönemde büyüme keskin bir düşüş sergilemiştir. Bu tür şoklara karşı alınan tedbirler dağıtım ile ilgili ciddi uygulamalara neden olmaktadır. Örneğin, ödemeler bilançosu krizine karşı olarak ülkelerin, sıkı maliye politikaları uygulayarak toplam talebi kısması gerekir. Fakat hangi politikalar nasıl uygulanacaktır? Sıkı maliye politikası, vergi artışları mı yoksa harcama kısıtlamaları şeklinde mi uygulanmalıdır? İkincisi uygulanacaksa, savunma, sağlık yada eğitim harcamalarından kesinti yapılmalı mıdır? Sağlam yerel kurumlar, özellikle de büyük kitlelere hitap edenler, bu çelişkilerin olası en düşük maliyetle giderilmesine olanak tanır ve yerel ve politik çatışmaların ekonomik şoku büyütmesini önlerler.

Diğer taraftan, kurumsal yapıyı geliştirme önerilerinin merdiveni itmek anlamına geldiğini; gelişmiş ülkelerin azgelişmiş ülkeler ile arasındaki uçurumun kapanmasını engellemek için, azgelişmiş ülkelerin kurumsal yapının önemine ilişkin olarak kasıtlı şekilde yanlış yönlendirildiğini ileri süren çalışmalar da vardır. Buna göre, günümüz azgelişmiş ekonomilerine tavsiye edilen kurumların çoğu aslında gelişmiş ülkelerin iktisadi kalkınmalarının nedeni olmaktan çok sonucudur. Gelişmiş ülkelerdeki kurumsal gelişme, kurumlara olan ihtiyaç ortaya çıktıktan on yıllar sonra mümkün olabilmektedir. Örneğin, 1820'deki Britanya günümüz Hindistan'ıyla hemen hemen aynı gelir düzeyine sahipken, genel oy hakkı gibi, bugün Hindistan'da varolan bir çok temel kuruma sahip değildir. Bu anlamda ne kadarının bu günün azgelişmiş ekonomileri için gerekli olduğu açık değildir¹⁹.

4. Veri ve Yöntem

Bir ülkenin kurumsal altyapısının tanımlanması ve ölçülmesinde karşılaşılan bir çok zorluk vardır. Genellikle ampirik çalışmalar, siyaset bilimi literatüründe de yaygın olarak kullanılan politik istikrar, politik ve sivil özgürlükler, demokrasinin kalitesi gibi değişkenlerin yanı sıra, hukukun üstünlüğü, ifade özgürlüğü ve şeffaflık, bürokrasinin kalitesi, mülkiyet

---

¹⁸ D.Rodrik, Where Did All the Growth Go? Journal of Economic Growth, 4(4), 1999, ss.385-412.

¹⁹ Ha-Joon Chang, Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss.125-231.

haklarının güvencesi gibi değişkenler kullanmışlardır. Bu değişkenler, uluslar arası kuruluşlar tarafından daha çok subjektif analizlere dayalı olarak hesaplanan ve açıklanan indekslerden oluşmaktadır²⁰.

Çalışmamızda, ülkelerin kurumsal yapılarını ölçmek için altı değişken kullandık²¹. Bu değişkenler, 18 uluslar arası kuruluşun hazırladığı 25 farklı indeks ve göstergenin 199 ülke için yapılan bileşiminden oluşmaktadır. Bunlar, *ifade özgürlüğü ve hesap verebilirlik(şeffaflık)*, *politik istikrar*, *yönetimin etkinliği*, *düzenlemelerin kalitesi*, *hukukun üstünlüğü* ve *yolsuzlukların önlenmesi* değişkenleridir.

İfade Özgürlüğü ve Hesap Verebilirlik(Şeffaflık)(X₁): Bir ülkedeki vatandaşların, hükümetin seçilmesine ne derece katılabildiğini gösteren, siyasi süreç, sivil özgürlükler ve siyasi hakların çeşitli yanlarını yansıtan birçok göstergeyi kapsar.

Politik istikrar ve Şiddet Yokluğu (X₂): Aile içi şiddet ve terör de dâhil olmak üzere muhtemelen kurumsal olmayan ve/veya şiddet içeren yöntemlerle iktidardaki hükümetin dengesiz yada işlemez duruma sokulacağı veya devrileceği ihtimaline yönelik algılamaları ölçen çeşitli göstergeler içerir.

Yönetimin Etkinliği (X₃): Kamu hizmetini düzenleyen hükümlerin kalitesi, bürokrasi kalitesi, memurların yeterliliği, kamu hizmetinin siyasi baskıdan bağımsız olması ve hükümetin politikalarına ilişkin taahhütlere güveni ölçen göstergelerden oluşur.

Düzenlemelerin Kalitesi (X₄): Daha çok politikaların kendileri üzerinde yoğunlaşır; dış ticaret ve kalkınma gibi alanlarda aşırı düzenlemelerin empoze ettiği yüklerin yanı sıra fiyat kontrolleri ve yetersiz bankacılık denetimi gibi zarar verici politikaların yansımalarını ölçmeye yönelik göstergeleri içerir.

Hukukun Üstünlüğü (X₅): Bireylerin, toplum kurallarına ne derece güvendiğini ve uyduğunu yansıtan göstergeleri içerir. Suç işleme sıklığı, adli sistemin etkinliği ve tahmin edilebilirliği ile sözleşmelerin uygulanabilirliğini (yasalarla korunabilme) kapsar.

Yolsuzluğun Önlenmesi (X₆): Geleneksel olarak, kamu gücünün özel çıkarlar yararına kullanılması şeklinde tanımlanan yolsuzluğa ilişkin algılamaları ölçer.

4.1. Kümeleme ve Panel Veri Analizi

Çalışmanın amacı, kurumsal yapının ülkelerin ekonomik büyümesine etkisini ölçmek ve Türkiye'nin kurumsal yapısının hangi ülkeler ile benzer olduğunu ortaya koymaya çalışmaktır. Bu amaçla, yukarıda belirttiğimiz, ifade özgürlüğü ve hesap verebilirlik(şeffaflık), politik istikrar, yönetimin etkinliği, düzenlemelerin kalitesi, hukukun üstünlüğü ve

²⁰ Janine Aron, Growth and Institutions: A Review of the Evidence, The World Bank Research Observer, Vol.15, No.1, 2000, ss.107-113.

²¹ D. Kaufmann A. Kraay, and M. Mastruzzi, Governance Matters III: Governance Indicators for 1996-2002, World Bank Policy Research Working Paper 3106, 2003.

yolsuzlukların önlenmesi gibi değişkenler kullanılmıştır. Türkiye ile aynı özelliklere sahip ülkelerin belirlenebilmesi amacıyla Kümeleme Analizi yapılmış sonra da her kümeyi oluşturan ülke gruplarında kurumsal yapı ve büyüme ilişkisini belirleyebilmek için de Panel Veri Analizi uygulanmıştır

Bilindiği gibi kümeleme analizi, sınıflandırma problemlerinin çözülmesi için açıklayıcı bir veri analizidir. Nispeten homojen gruplar ya da kümelerin düzenlenmesi için değişkenler hakkında bilgileri sıralama amacıyla yapılan çok değişkenli istatistiksel analiz tekniğidir. Bu çalışmada hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemleri içerisinde en çok kullanılan k-ortalama yöntemi kullanılmış ve elde edilen sonuçlar tablolar halinde uygulama kısmında verilmiştir. Sınıf aralıkları geniş tutulduğunda bazen bir bazen iki ya da üç ülkenin bir grup oluşturduğu görülmüş ve bu ülkeler analiz dışında tutularak, kümeleme analizi yinelenmiştir. Bu şekilde ideal sınıf sayısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Böylece elde edilen sınıf sayısı dört olarak belirlenmiştir.

Çalışmada ikinci olarak Panel veri analizi uygulanmaktadır. Bilindiği gibi, zaman boyutuna ait kesit verilerini kullanarak ekonomik ilişkilerin tahmin edilmesi yöntemine panel data analizi adı verilmektedir²². Kesitte yer alan gözlemlerin yıllar itibariyle tekrarı söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında panel data analizinin temelinde tekrarlı varyans analizi ile varyans analiz modellerinin bulunduğu görülecektir²³. Bu çalışmada kullanılmış olan panel data modelleri n sayıda ekonomik birim ve her birime ait t sayıda gözlem bulunduğunu varsaymaktadır.

Bir yatay kesit üzerindeki panel data serisinin temel avantajı, bireylerin davranışlarındaki farklılıkların modellenmesinde araştırmacıya daha fazla esneklik sağlamasıdır. Temel alınan regresyon modeli şu şekildedir:

$$Y_{it} = \alpha_i + \beta' X_{it} + \epsilon_{it} \quad (1)$$

X_{it} içerisinde K regresörü vardır, sabit terim dahil değildir. α_i , t zamanı içinde sabit olarak alınan ve kesitin i birimindeki birimlere özel olan birim etkisidir. Bu olduğu gibi klasik bir regresyon modelidir. Eğer α_i 'lerin tüm birimler için aynı ise, sıradan en küçük kareler α ve β hesaplamalarını tutarlı ve uygun olarak sağlar. Modeli genelleştirecek iki adet temel çerçeve vardır. Birincisi, regresyon modelinde bir gruba özgü sabit terim olarak α_i 'yi ele alan sabit etkisidir. İkincisi, karışık bir grubun α_i olarak alındığı rastlantı etkisidir. Bu ϵ_{it} 'nin her grup için geçerli olduğu, ancak burada her analizde tek başına regresyona dahil edileceği şeklinde değerlendirilir. Bu bağlamda, analiz sabit ve rastlantısal etkileri göz önünde bulunduracak şekilde gerçekleştirilmektedir.

²² William GREENE, *Econometric Analysis*, Prentice Hall, 3th, New Jersey, 1997, s.612.

²³ Vedat PAZARLIOĞLU, "1980-1990 Döneminde Türkiye'de İç Göç Üzerine Ekonometrik Model Çalışması", *V. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu*, Çukurova Üniversitesi, Adana, 2001, s. 7.

4.2. Analiz Sonuçları

Kurumsal yapıları benzer ülkeleri sınıflandırabilmek için yaptığımız kümeleme analizi analizi sonuçları Tablo:1'de verilmiştir. Avrupa Birliği ülkelerinin çoğu ile ABD, Avustralya, Kanada ve Japonya gibi gelişmiş ülkelerin kurumsal yapılarının benzerlik gösterdiği ve bu ülkelerin 1. grupta toplandığı görülmektedir. Genellikle az gelişmiş ülkeler 2. grupta, Orta Doğu ülkeleri ise 3. grupta yer almıştır. Kurumsal yapıları birbirine benzer ülkelerin benzer gelişmişlik seviyesine de sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Ancak, kümeleme analizinin ortaya çıkardığı belki de en ilginç sonuç Türkiye'nin içerisinde yer aldığı 4. gruba aittir. Buna göre, Türkiye'nin kurumsal yapısı Ermenistan, Gürcistan, Gambiya, Mozambik, Mali, Nijer, Zambiya gibi ülkelerle benzerlik göstermektedir. İçerisinde yer aldığı grubun ekonomik olarak en gelişmiş ülkelerinden olan Türkiye'nin, ekonomik gelişmesine paralel bir kurumsal yapıya sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, Türkiye'nin yer aldığı 4. grupta hiçbir Orta-Doğu ülkesi ve Avrupa Birliği üyesi ülke bulunmamaktadır. AB üyeliği için müzakere tarihi almış olan Türkiye'nin, bu sonuca göre, AB ülkelerinin kurumsal yapısına benzerlik göstermediği, aslına bakılırsa bulunduğu coğrafyadaki (Ermenistan, Gürcistan dışında) hiçbir ülke ile bir benzerlik içerisinde olmadığı anlaşılmaktadır. Kurumsal yapı farklılıkları dikkate alındığında, Türkiye'nin AB üyeliği sürecinde sorunlarla karşılaşması normal karşılanabilecektir.

Diğer taraftan Türkiye ile ilgili olarak ortaya çıkan bu durumun jeopolitik yapısından kaynaklandığı da düşünülebilir. Nitekim, Jeopolitik açıdan Türkiye bir sınırlar ülkesidir. Bir çok konuda, birçok bakış açısından sınır ülkesidir. Asya ile Avrupa'nın sınırındadır. Batı Medeniyeti ile Doğu Medeniyetinin, demokratik yönetimler ile totaliter yönetimlerin, piyasa ekonomisi ile merkezîyetçi ekonomilerin, Hıristiyanlık ile İslamiyet'in, farklı ideolojik uygulamaların ve nihayet gelişmişlik ile az gelişmişliğin sınırındadır²⁴. Bu sınırda oluş Türkiye'nin farklı sosyal, ekonomik ve politik etki alanları arasında kalmasına, farklılıkların karşılaştığı bir coğrafik platforma dönüşmesine, Orta-Doğudan ve Avrupa'dan farklı bir kurumsal yapıya sahip olmasına yol açmış olabilir.

---

²⁴ Geniş bilgi için bkz. Suat İLHAN, *Türkiye Jeopolitiği ve Jeopolitik Gelişmeler*, Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s.12-18.

Tablo:1 Kümeleme Analizi Sonuçları

1. GRUP		2. GRUP		3. GRUP	4. GRUP	
Andorra	İrlanda	Afganistan	Rusya	Bahreyn	Arnavutluk	Malavi
Avusturalya	İzlanda	Angola	Ruanda	Çin	Arjantin	Nijer
Avusturya	İtalya	Azerbaycan	Sudan	Mısır	Ermenistan	Nikaragua
Belçika	Japonya	Burundi	Sierra Leone	Gabon	Kolombiya	Nepal
Barbados	G. Kore	Kongo	Somali	Kuveyt	Cape Verde	Panama
Botsvana	Lihtenştayn	Cibuti	Suriya	Fas	Dominik Cum.	Peru
Kanada	Litvanya	Cezayir	Çad	Maldivler	Fiji	Filipinler
İsviçre	Lüksemburg	Etiyopya	Togo	Moritanya	Gürcistan	Papua Yeni Gine
Şili	Latvia	Gine	Tacikistan	Malezya	Gana	Paraguay
Kostarika	Malta	Gine-Bisau	Türkmenistan	Umman	Gambiya	Romanya
G.Kıbrıs R.K.	Mauritus	Ekva. Gine	Uganda	Katar	Endonezya	Samoa
Çek Cum.	Hollanda	Haiti	Özbekistan	S. Arabistan	Hindistan	Senegal
Almanya	Norveç	İran	Vietnem	Singapur	Jamaika	El Salvador
Dominik	Y. Zelanda	Kazakistan	Yemen	Svaziland	Kenya	Sao Tome
Danimarka	Polonya	Kırgızistan	Kongo D. C.	Tunus	Srilanka	Suriname
İspanya	Portekiz	Kambuçya	Zimbabve		Lesoto	Şeyşel Ad.
Estonya	Slovakya	Laos			Moldova	Tayland
Finlandiya	Slovenya	Lübnan			Madagaskar	D. Timor
Fransa	İsveç	Liberya			Meksika	Trinidad Tobago
Birleşik Krallık	Tayvan	Libya			Makedonya	Türkiye
Yunanistan	Uruguay	Nijerya			Mali	Ukrayna
Grenada	ABD	Pakistan			Moğolistan	Venezuela
Macaristan	G.Afrika C.	Kuzey Kore			Mozambik	Zambia

Kümeleme analizi sonucunda elde ettiğimiz ülke gruplarında kurumsal yapının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri, gruplar itibariyle, ayrı ayrı analize tabi tutulmuştur. Üçüncü grup ülkelere ait kurumsal yapı göstergelerinin eksik olması nedeniyle birinci, ikinci ve dördüncü. grup ülkeler üzerine yaptığımız Panel Veri Analizi sonuçları Tablo:2’de yer almaktadır. Sonuçlar bir bütün olarak ele alındığında, kurumsal yapı göstergelerinin büyüme üzerindeki etkilerinin ülke grupları itibariyle farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo:2 Panel Veri Analiz Sonuçları

	(X ₁)	(X ₂)	(X ₃)	(X ₄)	(X ₅)	(X ₆)	
Grup 1	-4,198 (-4,633) 0,0000	1,929 (4,902) 0,0000	0,397 (0,610) 0,5428	0,942 (1,866) 0,0643	-1,839 (-2,736) 0,0071	0,964 (2,078) 0,0398	R ² =0,82 F=95,73 (0,0000) DW=1,725
Grup 2	-4,192 (-1,397) 0,1841	12,537 (3,884) 0,0017	1,481 (0,618) 0,5462	-8,085 (-6,325) 0,0000	-9,088 (-3,091) 0,0080	5,891 (4,274) 0,0008	R ² =0,97 F=69,63 (0,0000) DW=1,91
Grup 4	-1,618 (-2,348) 0,0207	-0,863 (-1,650) 0,1018	2,293 (2,662) 0,0090	-0,673 (-1,684) 0,0952	-2,205 (-2,468) 0,0152	1,644 (2,203) 0,0297	R ² =0,75 F=53,23 (0,0000) DW=1,68

Tabloda verilen ilk değerler değişkenlere karşılık gelen katsayı değerleridir. Parantez içindeki değerler katsayılara ait t istatistik değerleri, onun altındaki değerler ise anlamlılık düzeylerini veren olasılık değerleridir. Birinci grupta X₃, ikinci grupta X₁ ve X₃ değişkeninin katsayısı dışında diğer bütün değişkenlerin katsayıları $\alpha = 0,1$ anlamlılık düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Yine tablodan görüldüğü gibi gerek R² değerleri, gerekse modelin anlamlılığını veren F istatistik değerleri anlamlı sonuçlar vermektedir. Yani istatistik açıdan yukarıda verilen her üç modelde anlamlıdır. Üçüncü grup için yeterli veri bulunamadığından analiz yapılamamıştır.

Gelişmiş ülkelerin yer aldığı birinci grupta, *ifade özgürlüğü ve şeffaflık* ve *hukukun üstünlüğü* değişkenleri ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilerken, *politik istikrar*, *düzenlemelerin kalitesi*, ile *yolsuzluğun önlenmesi* değişkenleri büyümeyi pozitif yönde etkilemiştir. Azgelişmiş ülkelerin yoğunlukta olduğu ikinci grupta ise, *düzenlemelerin kalitesi* ve *hukukun üstünlüğü* değişkenleri ekonomik büyümeyi negatif, *politik istikrar* ve *yolsuzluğun önlenmesi* değişkenleri pozitif yönde etkilemektedir.

Türkiye'nin de içerisinde yer aldığı dördüncü grupta, bütün değişkenler istatistiki olarak anlamlıdır. *İfade özgürlüğü ve şeffaflık*, *politik istikrar*, *düzenlemelerin kalitesi* ve *hukukun üstünlüğü* değişkenlerinin ekonomik büyümeyi negatif, *yönetimin etkinliği* ve *yolsuzluğun önlenmesi* değişkenleri ise ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Dördüncü grupta yer alan ülkeleri diğer iki gruptan farklı kılan, *politik istikrar* ve *yönetimin etkinliği* değişkenlerinin işaretleridir. *Politik istikrar* diğer gruplardan farklı olarak ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilerken, *yönetimin etkinliği* ise, pozitif yönde etkilemektedir.

. Ancak, diğer değişkenlerdeki farklılıklara rağmen, ifade özgürlüğü ve şeffaflık, hukukun üstünlüğü ve yolsuzlukların önlenmesi değişkenleri ülke grupları itibariyle hemen hemen aynı etkileri ortaya koymuştur. Buna göre,

hukukun üstünlüğü değişkeni üç ülke grubunda da ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilerken, yolsuzluğun önlenmesinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sebep olduğu yine her üç ülke grubu için de ortaya çıkmıştır. *İfade özgürlüğü ve şeffaflık* değişkeni ise ikinci. grupta istatistiki olarak anlamsız olsa da, birinci ve üçüncü grup ülkelerde ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

İfade özgürlüğü ve şeffaflık, ki demokrasinin niteliğinin bir göstergesi olarak tanımlanmaktadır, değişkeninin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin anlamsız olması konu ile ilgili literatür göz önünde bulundurulduğunda, normal karşılanabilir. Nitekim demokrasinin varlığı ve niteliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri konusunda fikir birliği sağlayacak kadar net bulgular yoktur.

Analizde kullandığımız verilerin konularının uzmanlarının subjektif gözlemlerine dayalı olarak hazırlandığı, literatürde yaygın olarak kullanılmasına rağmen, sağlıklı olmayabileceği düşüncesi bir tarafa bırakılacak olursa, bu sonuçlar iki şekilde açıklanabilir.

İlk olarak, ikinci grupta yer alan ülkeler ile Türkiye'nin de içerisinde yer aldığı dördüncü gruptaki sonuçlar dikkate alındığında, kurumsal yapı ve ekonomik büyüme ilişkisinin, genellikle kalkınma ekonomistlerince iddia edilen aksine, büyümenin bir nedeni değil ekonomik gelişmenin bir sonucu olduğu, dolayısıyla kalkınma politikasının bir aracı olarak düşünülmemeyeceği görüşüdür.

İkinci olarak, kurumsal düzenlemelerin şekli yapısı ve uygulama farklılıklarının önemli olduğu ileri sürülebilir. Kurumsal düzenlemelerin aşırı bürokratik engeller oluşturması, kamu yöneticilerini yolsuzlukla itham edilmemek için aşırı temkinli davranmaya yöneltmesi gibi nedenler, iktisadi faaliyetlerin işlem hızını yavaşlatması ve bu nedenle maliyetlerini yükseltmesi gibi bir sonuç doğurabilir. Formel kurumsal yapının işlevsel olabilmesi için kurumsal düzenlemelerin iktisadi faaliyetlerin maliyetlerini yükseltmemesi gerekmektedir. Formel kurumsal düzenlemelerin maliyetleri olumsuz etkilediği durumlarda, daha etkin olan informal kurumsal düzenlemeler devreye girecektir. Formel düzenlemeler ile informal düzenlemelerin çatışması halinde de iktisadi faaliyetleri olumsuz etkilemesi söz konusu olabilecektir.

SONUÇ

Kurumlar, belirsizliği azaltıp işlem maliyeti üzerinde etkili olarak, iktisadi faaliyetleri üretken alanlara yönlendirerek ve güveni sağlayıp işbirliğini geliştirerek ülke ekonomilerinin performansı üzerinde etkili olurlar. Ancak, kurumsal yapı ve ekonomik büyüme ilişkisinin araştırıldığı çalışmada kurumların büyümeyi olumlu yönde etkilediğine ilişkin net sonuçlara ulaşılamamıştır. Ülke grupları itibarıyla kurumsal yapı değişkenlerinin ekonomik performans üzerindeki etkileri farklı çıkmıştır. Yalnızca, yolsuzluğun önlenmesi değişkeninin üç ülke grubunda da ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır. Buna göre, D.C.North'un; "kurumlar

Üretkenlik artışına da azalışına da yol açan yamalı bir bohça gibidirler” ifadesini bir kenara bırakacak olursak, elde ettiğimiz sonuçlar; kurumların ekonomik büyümenin bir nedeni değil sonucu olduğu ve/veya kurumsal düzenlemelerin şekli yapısının da önemli olduğu şeklinde yorumlanabilir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- ACEMOĞLU, D.,** Root Causes, Finance and Developments, June-2003
- ACEMOĞLU, D.- S. JOHNSON- J.A. ROBINSON** Colonial Origins of Comparative Development: An Amprical Investigation, American Economic Review, 91, 2001.
- ACEMOĞLU, D.- S. JOHNSON- J.A. ROBINSON** Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution, Quarterly Journal of Economics, 117(4), 2002.
- ACEMOĞLU, D.- S. JOHNSON- J.A. ROBINSON- Y.THAICHAROEN ALCHIAN, A.,** Institutional Causes Macroeconomic Symptoms: Volatility Crises and Growth, Journal of Monetary Economics, 50
- AKERLOF, A.,** “Mülkiyet Hakları İktisadına Giriş”, Devlet rekabet Mülkiyet ve İktisat içinde, Ed. Ö.Demir, Değişim yay., Adapazarı, 2000.
- ARON, J.,** “Limonlar İçin Piyasa: Kalite Belirsizliği ve Piyasa Mekanizması”, Devlet Rekabet Mülkiyet ve Piyasa içinde, Ed. Ö.Demir, Adapazarı, 2000.
- BLOCH, H.- S.H.K. TANG,** Growth and Institutions: A Review of the Evidence, The World Bank Research Observer, Vol.15, No.1, 2000.
- BLOCH, H.- S.H.K. TANG,** Deep determinants of Economic Growth: Institutions Geography and Economic growth, progress in Development Studies, 4,3, 2004.
- DEMİR, Ömer, CHANG, H.J.,** Kurumcu İktisat, Vadi Yayınları, Ankara, 1996
- DOUGLAS, C.N.,** Kalkınma Reetelerinin Gerek Yz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- DOUGLAS, C.N.- J.J.WALLIS,** Kurumlar Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans, Sabancı Ün. Yay., İstanbul, 2002.
- DOUGLAS, C.N.- J.J.WALLIS,** Integrating Institutional Change and Technical Change in Economic History: A Transaction Cost Approach, JITE, 150(4), 1994.

- GREENE, W.,** Econometric Analysis, Prentice Hall, 3th, New Jersey, 1997.
- HALL, R.E.-C.I.
JONES,** Why Do Some Country produce So Much More Output Per Worker than Others?, Quarterly Journal of Economics, 114(1),1999.
- İLHAN, Suat,** “Türkiye Jeopolitiği ve Jeopolitik Gelişmeler”, Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- KAUFMANN, D.-A.
KRAAY-
M.MASTRUZZI,** Governance Matters III: Governance Indicators for 1996-2002, World Bank Policy Research Working Paper 3106, 2003.
- KNACK, S.,** Institutions and economic Performance;Property Rights and Contract Enforcement, www.iris.umd.edu/NEWS/conferences/conflb.htm 1, 2002.
- KNACK, S.,-P.
KEEFER,** Institutions and Economic Performance:Cross-Country Test Using Alternative Measures, Economics and politics, 7, 1995.
- PAZARLIOĞLU,
Vedat,** “1980-1990 Döneminde Türkiye’de İç Göç Üzerine Ekonometrik Model Çalışması”, V. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu, Çukurova Üniversitesi, Adana, 2001.
- RODRİK, D.,** Where Did All the Growth Go? Journal of Economic Growth, 4(4), 1999.
- RODRİK, D.-A.
SUBRAMANIAN,
TANG, S.H.K.-
N.GROENEWOLD-
C.K.Y. LEUNG** The Primacy of Institutions, Finance and Development, June-2003.
Institutions Technological Change and Macroeconomic Volatility Crises and Growth: A Robust Causation, www.cuhk.edu.hk/eeco/staff/hktang/personal.htm, 2003.